КОМПЛЕКСНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ

COMPLEX NATURE MANAGEMENT: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES AND INSTITUTIONAL PRECONDITIONS

Тарас МИКЛУШ,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ

Taras MYKLUSH,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Загострення глобальних екологічних проблем змусило світову спільноту об'єднувати зусилля в напрямі укладання численних природоохоронних конвенцій, які забезпечать інституціональну основу обмеження еколого-деструктивного та природоруйнівного техногенного впливу на еколого-економічні системи. Відповідно до цього детермінується й екологічна політика урядів окремих країн із певним рівнем диверсифікованості набору інструментів та важелів впливу на природокористувачів. У переважній більшості природоохоронних конвенцій та доктрин формування національних планів дій з охорони навколишнього середовища основною домінантою переводу національного господарства на природозберігаючу модель соціально-економічного розвитку є впровадження моделі комплексного природокористування, за якої господарське освоєння одного виду природного ресурсу узгоджується з темпами відтворення інших видів природних ресурсів, які концентруються на окремих територіях.

У вітчизняній практиці господарського освоєння природних ресурсів мали і мають місце численні системні та структурні перегини у зв'язку з відсутністю комплексного підходу до вибору пріоритетів ресурсокористування. Вагомий вплив на темпи виснажливого та розбалансованого природокористування здійснює також анахронічна вертикаль управління природними ресурсами, яка є рудиментом командно-адміністративної системи.

У численних публікаціях вітчизняних вчених і на початку 90-х і на початку 2000-х років та й у сучасних умовах пропонуються різноманітні підходи щодо забезпечення комплексності у використанні окремих видів природних ресурсів, але половинчастість та дискретність таких підходів не дала можливості сформувати національну модель комплексного використання наявного природно-ресурсного потенціалу [1-6]. Додатковою вимогою щодо формування комплексного підходу до залучення природних ресурсів у відтворювальний процес стала Угода про асоціацію між Україною та ЄС в частині імплементації нашою країною значної кількості природних та природоохоронних директив, переважна більшість з яких передбачають перехід на модель інтегрованого управління природними ресурсами.

Метою публікації є розкриття теоретико-методологічних засад та інституціональних передумов комплексного природокористування в умовах подальшої трансформації системи управління природними ресурсами та імплементації природоохоронних директив Європейського Союзу.

У статті розкрито необхідність впровадження в практику господарської діяльності принципів комплексного природокористування як базової інституціональної передумови переходу національної економіки та регіональних господарських комплексів на модель сталого розвитку. Виявлено взаємозв'язок між пріоритетами комплексного природокористування та пріоритетами імплементації природоохоронних директив Європейського Союзу. Обґрунтовано комплекс інституціональних та інженерно-технічних заходів у зоні осушення, який дасть можливість забезпечити структурну перебудову господарського комплексу у зв'язку з природною ренатуралізацією значних площ сільськогосподарських угідь та забезпечити дотримання принципів комплексного природокористування.

The article deals with the necessity to introduce the principles of complex nature management as a basic institutional precondition of transition of the national economy and regional economy complexes to the model of sustainable development into the practice of business activities. The interrelation between the priorities of complex nature management and the priorities of implementation of nature protection Directives of the EU has been revealed. The complex of institutional and engineering-technical measures in the amelioration zone that will allow ensuring structural reconstruction of the economy complex due to natural renaturalization of considerable areas of agricultural lands and observance of the principles of complex nature management.

Природокористування є особливим видом виробничо-господарської діяльності й передбачає залучення природних ресурсів та елементів довкілля у відтворювальний процес. Сфера природокористування включає дві основні сторони: виробничо-технічну та соціально-економічну. Виробничо-технічна сторона природокористування орієнтується на здійснення комплексу інженерно-технічних заходів щодо вилучення природного ресурсу, його первинної переробки й подальшого використання в системі суспільного відтворення. Соціально-економічна сторона природокористування – це комплекс відносин, пов'язаних з управлінням природними ресурсами, формами власності на природні та природно-господарські активи та організаційно-правовими формами формування доданої вартості на основі використання елементів природного капіталу [2; 3].

Практика останніх років природокористування довела, що намітилися значні суперечності між соціально-економічною та виробничо-технічною сторонами природокористування, що знайшло свій прояв у загострені проблем виснаження та деградації природних ресурсів, а також їх марнотратного використання й низького рівня переробки природної сировини. Усунути таку суперечність вдасться лише на основі умонтування в систему пріоритетів господарського освоєння природних ресурсів та відтворення навколишнього середовища принципів комплексного природокористування.

Передумовами, які визначили домінуючі способи та методи природокористування в новітній історії України, які у своїй переважній більшості не враховували принцип комплексності, була безоплатність природокористування та гіперодержавленість, що дуже часто переходила у безгоспність на переважну більшість природних та природно-господарських активів. На жаль, введення інституту платності за спеціальне природокористування не відповідало класичним атрибутам ринкової економіки і характеризувалося неадекватним вартісним вираженням тих ресурсів, які залучалися в господарський оборот. У підсумку це сформувало сировинний тип української економіки і на тривалий період загальмувало процеси інноваційно-технологічної модернізації та перехід до п'ятого та шостого технологічного укладу.

Також за 20 років не сформувалася чітка специфікація форм та прав власності на природні ресурси, що культивувало несанкціоноване освоєння та тіньовий перерозподіл найбільш ліквідних складових природно-ресурсного потенціалу і сприяло перерозподілу ренти в інтересах великих корпоративних

структур, а не власника природного багатства – українського народу. Інституціональна несформованість інституту прав власності на природні активи також сприяла нехтуванню великими природокористувачами принципами комплексного природокористування при залученні великих обсягів природної сировини у відтворювальний процес, що сформувало український феномен надмірної енерго- та ресурсомісткості валового продукту.

Спрощеність інституту платності природокористування, відсутність чіткої специфікації прав і форм власності на природні ресурси, а також збереження командно-адміністративної моделі управління природокористуванням підкріплені системними кризовими явищами в національному господарстві в цілому сформували такий тип природокористування, який суперечить принципам комплексності, що проявляться в поглибленні природно-ресурсних дисбалансів та прискоренні процесів виснаження природно-ресурсної бази соціально-економічного піднесення.

За роки незалежності у сфері природокористування накопичилась значна кількість проблем, зумовлених домінуванням галузевого та територіального підходів при господарському освоєнні як вичерпних, так і невичерпних природних ресурсів. Підтвердженням цього є припущення про те, що діяльність підприємств природно-ресурсного сектору, зокрема гірничо-видобувних, сільськогосподарських та лісогосподарських підприємств, не відповідає сучасним стандартам та регламентам природокористування.

Репрезентативною в цьому плані є діяльність сільськогосподарських підприємств, які входять в інтегровані підприємницькі об'єднання холдингового типу і спеціалізуються на вирощуванні культур енергетичного спрямування. Кількарічна діяльність таких суб'єктів господарювання призводить до виснаження родючих ґрунтів, їх ерозії та дефляції, забрудненню природних та штучних водойм, а в деяких моментах така діяльність є суперечливою базовим принципам науково обґрунтованого землекористування. Більше того, агрохолдинги, виходячи із суто економічних пріоритетів, не завжди дотримуються сівозмін, що мультиплікує масштаб деструктивного впливу і в окремих випадках призводить до незворотних змін в природних ландшафтах. Отже, поведінка інтегрованих підприємницьких об'єднань холдингового типу є квінтесенцією відсутності комплексного природокористування, оскільки використання земельних ресурсів задля отримання максимального економічного ефекту не корелює з пріоритетами як раціонального землекористування, так і раціонального водо- та лісокористування.

За окремими ознаками така ж сама ситуація спостерігається і в інших сегментах сфери природокористування, що сформувало передумови для поглиблення природно-техногенних та екологічних ризиків у більшості регіонів України. Усунення такого роду екологічних протиріч стане можливим, коли в основу національної екологічної політики та секторальних пріоритетів природокористування будуть закладені принципи комплексного природокористування і вдасться в середньостроковій перспективі уникнути значної кількості еколого-деструктивних та природоруйнівних процесів. На жаль, сучасна система управління природокористуванням та охороною довкілля побудована за територіально-галузевим принципом і охоплює надзвичайно звужений спектр інструментів стимулювання природокористувачів до впровадження сучасних форм ощадливого використання переважної більшості природних ресурсів, що не дає можливостей впроваджувати перевірені світовою і європейською практикою форми екологоорієнтованого природокористування.

Незважаючи на намагання окремих представників урядових структур та громадських організацій наблизити вітчизняну модель природокористування до кращих практик господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, в Україні продовжують домінувати територіальні та галузеві принципи, що порушує комплексність, цілісність та відтворюваність запасів природних ресурсів, які використовуються природокористувачами в окремих секторах господарського комплексу. З огляду на сказане необхідно максимальною мірою використати усі наявні регуляторні підойми та інституціональні важелі для імплементації передового європейського досвіду в частині комплексного природокористування, щоб упередити прояви марнотратного використання природної сировини і в кращому випадку забезпечити її рециклінг.

Першим кроком у цьому напрямі має стати трансформація регіональних систем управління природокористуванням в системи інтегрованого управління природними ресурсами, які передбачають планування й програмування використання конкретного виду природного ресурсу у взаємозв'язку і в системній єдності зі станом інших природних ресурсів, які разом формують територіальний природно-ресурсний комплекс. Для прискорення й підвищення рівня адаптивності впровадження інтегрованих систем управління природними ресурсами необхідно обрати конкретні полігони для здійснення пілотних проектів, щоб усунути ймовірні інституціональні пастки при масовому поширенні такої системи управління природними ресурсами.

Найбільш типовим прикладом необхідності формування інтегрованих систем управління природними ресурсами у зв'язку з тривалими проявами нераціонального та виснажливого природокористування є аграрне природокористування в зонах ризикового землеробства, зокрема в зоні осушувальних меліорацій. Саме в цій зоні отримання високого рівня врожайності сільськогосподарських культур основної спеціалізації пов'язується з вдалим поєднанням використання земельних ресурсів (основний засіб праці у сільськогосподарському виробництві), водних ресурсів (внутрішньогосподарські мережі гідротехнічних споруд мають регулювати водно-повітряний режим) та лісових ресурсів (захисні лісосмуги мають упереджувати прояви водної та вітрової ерозії ґрунтів).

На жаль, починаючи з 90-х років минулого століття і дотепер необхідного поєднання використання земельних, водних та лісових ресурсів не спостерігалося, що призвело до посилення процесів деградації агроландшафтів, проявів нерегульованої природної ренатуралізації, зокрема заліснення та заболочення сільськогосподарських угідь, які в умовах планової економіки використовувались для виробництва льону та жита (в останні роки посівні площі жита скоротилися, а посіви льону наближаються до нульової позначки).

З огляду на викладене формування інтегрованої системи управління природними ресурсами як базової інституціональної передумови комплексного природокористування має передбачати комплекс інституціональних та інженерно-технічних заходів, які дадуть можливість забезпечити найбільш раціональне використання земельних, водних і лісових ресурсів у контексті розвитку базових ланок господарського комплексу в зоні осушення – сільського та лісового господарства, рекреаційного підприємництва та зеленого туризму.

Інституціональними заходами мають стати:

- ❑ формування громадських рад із представників регіональних підрозділів Міністерства екології та природних ресурсів, природоохоронних громадських організацій, суб'єктів природно-ресурсного підприємництва (аграрне, лісове, водогосподарське та рекреаційне), а також представників сільських територіальних громад, які наближені до територій безпосереднього природокористування;
- ❑ створення нестатутних об'єднань із представників місцевої влади, суб'єктів господарювання, фінансово-кредитних установ та консалтингових агентств в частині використання природних та природно-господарських об'єктів, які перебувають у державній та комунальній власності з метою залучення додаткових інвестицій у відтворення природно-господарської та природоохоронної інфраструктури;
- ❑ розвиток інституту сільськогосподарського дорадництва в частині надання необхідних консультацій щодо впровадження

ґрунтозахисних систем землеробства, регулювання використання мінеральних та органічних добрив, ведення плантаційного лісівництва, передачі водних об'єктів місцевого значення в оренду, входження селян та їх об'єднань з природно-ресурсними активами у корпоративні утворення;

❑ узгодження пріоритетів діяльності між регіональними підрозділами Держводагентства України та басейновими управліннями;

❑ чітке розподілення функцій між територіальними підрозділами Держгеокадастру та територіальними громадами в частині перерозподілу земель поза межами населених пунктів.

Інженерно-технічними заходами, які є матеріально-речовою, техніко-технологічною та просторовою передумовою комплексного природокористування, є такі:

❑ модернізація, оновлення, реконструкція та технічне переоснащення міжгосподарських і внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд з метою забезпечення необхідного для ведення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва водно-повітряного режиму;

❑ здійснення комплексу агролісомеліоративних заходів навколо земельних масивів, особливо в найбільш ризикогенних зонах, з метою упередження проявів водної та вітрової ерозії ґрунтів, а також формування надійного матеріального субстрату для поглинання окремих видів хімічних сполук, які вносяться для підживлення сільськогосподарських культур;

❑ здійснення берегоукріплювальних робіт з метою упередження руйнації агроландшафтів і не допущення зсувів ґрунту з подальшим забрудненням внутрішніх водойм та водотоків;

❑ проведення комплексу лісокультурних робіт на сільськогосподарських угіддях, які піддалися природній ренатуралізації з метою укріплення лісових та аграрних ландшафтів і створення передумов для розвитку мисливського та рекреаційного господарства.

Важливою складовою комплексного природокористування в зоні осушення є налагодження взаємодії між суб'єктами аграрного підприємництва та державними лісогосподарськими підприємствами в напрямі надання спектра послуг щодо заліснення малопродуктивних земель та здійснення агролісомеліоративних робіт. Впровадження принципів комплексного природокористування в діяльність суб'єктів аграрного підприємництва та інших учасників природно-ресурсних відносин має забезпечити отримання ефекту в контексті не лише зміцнення екологічної стійкості ландшафтів, а й підвищення ефективності сільськогосподарського, лісового, мисливського та водогосподарського підприємництва.

За таких умов невиправдано вважати сільськогосподарське підприємництво базовою ланкою господарського комплексу, адже це суперечить принципам комплексного природокористування, оскільки природна ренатуралізація створила передумови для розширеного відтворення потенціалу лісового, мисливського, водогосподарського та рекреаційного підприємництва. Тобто принцип комплексності у природокористуванні буде реалізовуватися за умов поступального розвитку перерахованих секторів господарського комплексу, що дасть можливість уникнути надмірної експлуатації окремих видів природних ресурсів та забезпечити їх перманентне відтворення, оскільки це є необхідною передумовою формування ресурсної бази соціально-економічного піднесення.

З викладених вище міркувань щодо необхідності обов'язкової імплементації у практику діяльності суб'єктів природно-ресурсного підприємництва принципів комплексного природокористування та доцільності дотримання комплексності при використанні природно-ресурсного потенціалу зони осушення необхідно в програми соціально-економічного розвитку окремих областей включити розділи, присвячені комплексному природокористуванню, щоб сформувати хоча б критично необхідне інституціональне підгрунтя.

Більше того, умонтування в систему пріоритетів діяльності регіональних виконавчих структур та органів місцевого самоврядування принципів комплексного природокористування забезпечить більш сприятливі умови для прискореної імплементації природних та природоохоронних директив. Концепт переведення господарського комплексу на принципи комплексного природокористування має включати відповідний набір стимулів та мотивів, який спонукатиме природокористувачів та місцеве населення перманентно відтворювати природно-ресурсну складову сукупного потенціалу окремих регіонів і територіальних громад і прискорювати тим самим соціально-економічне піднесення сільських депресивних територій.

ВИСНОВКИ

У сфері природокористування в останні роки загострилися прояви марнотратного та виснажливого використання переважної більшості природних ресурсів, що стало причиною нівелювання принципу комплексності при залученні природних активів у відтворювальний процес. Базовою інституціональною передумовою комплексного природокористування має стати формування інтегрованих систем управління природними ресурсами, які дозволяють планувати й програмувати темпи та пропорції використання певного виду природних ресурсів відповідно до рівня відтворюваності інших природних ресурсів, які разом є матеріальною основою природно-ресурсного комплексу на певній території.

Формування інтегрованих систем управління природними ресурсами отримає додатковий імпульс за умов вдалої імплементації природоохоронних директив Європейського Союзу. Полігоном для реалізації пілотного проекту щодо впровадження інтегрованих систем управління природними ресурсами як необхідної передумови комплексного природокористування є трансформація систем управління природокористуванням у зоні осушення. Забезпечення комплексності природокористування в зоні осушувальних меліорацій, яку відносять до зони ризикового землеробства, стане можливим при модернізації міжгосподарських та внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, формуванні ефективних систем регулювання природної ренатуралізації та здійснення цілого комплексу інженерно-технічних та агроекологічних інновацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веклич О. «Екологічна ціна» економічного зростання України / О.Веклич, М. Шлапак // Економіка України. – 2012. – №1. – С. 51-60.

2. Голян В.А. Екологічні та природно-ресурсні чинники соціально-економічного піднесення: в пошуках нового формату раціонального природокористування / В.А. Голян // Агросвіт. – 2008. – №9. – С. 9–13.

3. Голян В.А. Сфера природокористування в сучасних умовах: системні суперечності ринкових трансформацій та проблеми управління / В.А. Голян // Агросвіт. – 2008. – №6. – С. 27–33.

4. Данилишин Б.М. Наукові нариси з економіки природокористування: Монографія. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – 280 с.

5. Карпук А. І. Економічне регулювання лісокористування в ринкових умовах: монографія / А. І. Карпук; КМ Україна, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – Луцьк : Твердиня, 2012. – 490 с.

6. Міщенко В.С. Економічний механізм природокористування в Україні / В.С. Міщенко // Економіка України. – 2001. – № 10. – С. 32-37.

REFERENCES

1. Veklych O., Shlapak M. "Ekolohichna tsina" ekonomichnoho zrostannya Ukrayiny ["The environmental cost" of economic growth in Ukraine]. Ekonomika Ukrayiny, 2012, no. 1, pp. 51-60 [in Ukrainian].

2. Holyan V.A. Ekolohichni ta pryrodno-resursni chynnyky sotsial'no-ekonomichnoho pidnesennya: v poshukakh novoho formatu ratsional'noho pryrodokorystuvannya [Environmental and natural resource factors of socio-economic growth: in search of a new format of environmental management]. Ahrosvit, 2008, no. 9, pp. 9-13 [in Ukrainian].

3. Holyan V.A. Sfera pryrodokorystuvannya v suchasnykh umovakh: systemni superechnosti rynkovykh transformatsiy ta problemy upravlinnya [The field of nature management under modern conditions: systemic contradictions of market transformation and management issues]. Ahrosvit, 2008, no. 6, pp. 27-33 [in Ukrainian].

4. Danylyshyn B.M. Naukovi narysy z ekonomiky pryrodokorystuvannya [Scientific essays on environmental economics]. Kyiv, RVPS Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2008, 280 p. [in Ukrainian].

5. Karpuk A.I. Ekonomichne rehulyuvannya lisokorystuvannya v rynkovykh umovakh [Economic regulation of forest management under the market conditions]. KM Ukrayina, Nats. un-t bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny, Luts'k, Tverdynya, 2012, 490 p. [in Ukrainian].

6. Mishchenko V.S. Ekonomichnyy mekhanizm pryrodokorystuvannya v Ukrayini [The economic mechanism of nature management in Ukraine]. Ekonomika Ukrayiny, 2001, no. 10, pp. 32-37 [in Ukrainian].